

De mythe van de genezeres

Willem de Blécourt

Fortunate is the hunter of straw men in the field of witchcraft. Nothing would be easier than to line up a number of nimble-penned authors and knock them down with footnotes blending dust with acid (Midelfort 1972: 164).

In Europa zouden in het verleden veel genezeressen zijn geweest, met grote kennis van kruiden en bedreven in de vroedkunst. Deze 'wijze vrouwen' zouden met de heksenjachten zijn uitgeroeid. Een dergelijke voorstelling, zo wordt in dit artikel betoogd, is te karakteriseren als een mythe. Er is nauwelijks systematisch historisch onderzoek naar genezeressen verricht en uit studies van heksenvervolgingen blijkt dat het nauwelijks wijze vrouwen en allerminst vroedvrouwen betrof.

Indien de maatschappelijke relevantie van het wroeten in het verleden zou moeten worden vastgesteld, zou het ontzenuwen van bepaalde hedendaagse denkbeelden over aspecten uit dat verleden zeker niet het minst belangrijke element vormen. "Als onderzoeker," sprak Frijhoff tijdens zijn oratie over de historicus, "is hem er alles aan gelegen schijn gestalten te ontmaskeren, mythes te ontrafelen, betekenislagen af te pellen die voorgangers en tijdgenoten bewust of onbewust om gebeurtenissen, patronen en processen uit het verleden hebben gelegd" (1984: 12).

Eén van die beelden betreft de genezeres. Dit beeld is vooral populair onder feministes en aanhangers van natuurreligies, maar ook bij een groter publiek en zelfs bij serieuze wetenschappers kan men het tegenkomen. "The stereotypes of the female witch, midwife, nurse and traditional healer remain a familiar part of our cultural heritage" (Beier 1987: 211). Van deze voorstelling, waarvan verschillende versies in omloop zijn, is één van de kenmerkende elementen dat 'de vrouw' erin figureert als de traditionele genezeres. Het is een onveranderlijke, de eeuwen trotserende vrouwenrol, waarbij de recente opkomst van de (mannelijke) academische geneeskunde slechts een incident lijkt. Zoals een feministisch-medisch antropologe het onlangs nog formuleerde: "Door de geschiedenis heen hebben vrouwen een belangrijke rol gespeeld bij het verzorgen van zieken en bij het pogen hen te genezen. De opkomst van de 'moderne' geneeskunde heeft die rol in belangrijke

mate teruggedrongen” (Richters 1989: 157). Nog duidelijker komt het stereotype naar voren in de veel geciteerde brochure van Ehrenreich en English:

Women have always been healers. They were the unlicensed doctors and anatomists of western history. They were abortionists, nurses and counsellors. They were pharmacists, cultivating healing herbs and exchanging the secrets of their uses. They were midwives, traveling from home to home and village to village. For centuries women were doctors without degrees, barred from books and lectures, learning from each other, and passing on experience from neighbor to neighbor and mother to daughter. They were called “wise women” by the people, witches or charlatans by the authorities. Medicine is part of our heritage as women, our history, our birthright (1973: 19).

Deze feministische auteurs laten ook geen misverstanden ontstaan over de oorzaak van het verdwijnen van de genezeressen, over de reden waarom deze in hun ogen ideale toestand niet tot vandaag heeft kunnen voortduren.

In Europe the conflict between female lay healing and the medical profession had taken a particularly savage form: the centuries-long witch hunts which scar the history of England, Germany, France, and Italy. The witch hunts themselves were linked to many broad historical developments: the reformation, the beginnings of commerce, and a period of peasants [sic!] uprisings against the feudal aristocracy. But for our purposes the important point is that the targets of the witch hunts were, almost exclusively, peasant women, and among them female lay healers were singled out for persecution (Ehrenreich & English 1979: 34-5).

In dit essay zal ik betogen dat dit geschiedsbeeld te karakteriseren is als een mythe, dat wil zeggen als een voorstelling van het verleden die in hoofdlijnen eerder stoelt op recente denkbeelden dan dat zij door middel van archiefonderzoek te onderbouwen zou zijn. Ik bedien me daarbij van de volgende argumenten. Op de eerste plaats is onderzoek noodzakelijk. Het blijkt nu dat de spreiding van genezeressen in ruimte en tijd nog nauwelijks is onderzocht (hoewel zeker vóór de negentiende eeuw medische bevoegdheden vrijwel nergens echt duidelijk waren geregeld, geldt overigens hetzelfde voor hun ‘onbevoegde’ mannelijke collega’s). Wel is er inmiddels steeds meer onderzoek gedaan naar de vervolging van toveressen (ook wel bekend onder de naam ‘heksenjacht’). Dit onderzoek wijst geenszins op een oorzakelijk verband tussen een eventuele verdwijning van genezeressen en de vervolgingen. Waar dit wel het geval lijkt te zijn, betreft het onverantwoorde generalisaties en het onkritisch overschrijven van de geschriften van voorgangers. Het is zelfs te verdedigen dat genezers, zowel de mannen als de vrouwen onder hen, eerder toverijbetichtingen bevestigden of zelfs instigeerden, dan dat zij bij uitstek het slachtoffer waren van de vervolgingen die dergelijke betichtingen met zich mee konden brengen.

Deze argumenten worden uitgewerkt in discussies met auteurs die de mythe geheel of gedeeltelijk hebben verwoord. Ik heb geen moeite gedaan om zoveel mogelijk voorbeelden of versies van de mythe te achterhalen, de ongetwijfeld interessante tracerings van citatiecircuits blijft dus grotendeels achterwege.

Onderzoek?

Hoewel het evident is en overbodig lijkt er aandacht aan te besteden, moet ik toch allereerst mijn uitgangspunt toelichten dat alleen met behulp van historisch onderzoek wetenschappelijk verantwoorde en zinvolle uitspraken over het verleden mogelijk zijn. Het afwijzen van dergelijk onderzoek is ieders goed recht, alleen kan dat wel met zich meebrengen dat dominante wetenschappelijke stromingen – ook die waar feministen zich tegen keren – gehandhaafd blijven. Interpretaties van gebeurtenissen uit het verleden kunnen natuurlijk verschillen (moeten dat zelfs), maar zij zullen altijd moeten vertrekken van concreet historisch materiaal. Onder de meer fundamentalistische aanhangers van de mythe is echter een wantrouwen ten aanzien van archiefonderzoek aanwezig.

Dit wantrouwen varieert van een voorzichtige twijfel over, tot het gewoonweg negeren van de voor een historicus onontbeerlijke bronnen. “Hoe betrouwbaar zijn de archieven over wat er werkelijk plaatsvond met de psychische krachten en politieke machten die in het complexe verschijnsel van heksenvervolging een rol speelden?” (Huizer 1990: 127). Of, zoals een hedendaagse ‘heks’ het tegen een archivaris zei: “*Du bist ein gründlicher und anständiger Archivar und gibst Zweit-hand-Informationen weiter, während ich, die eine Hexe bin, von mir spreche. Ich bin also Subjekt und Objekt zugleich, bin gleichzeitig Auskunftgeberin und der Betrachtungsgegenstand*” (geciteerd in Unverhau 1990: 247). Dit wantrouwen is een opvallend aspect van de mythe. Het geschiedsbeeld dat ermee gepaard gaat, is dat van een onbestemd, amorf, ‘mythisch’ verleden. De procesmatige historische tijd is daarmee kortgesloten: heden is verleden (en andersom). “Door zich als heks te verkleden creëren de feministen een symbolische relatie met het verleden. Zij demonstreren een continue stroom van vrouwenhaat en vrouwenonderdrukking, die op de onderdrukking van de vrouwelijke seksualiteit gebaseerd is,” aldus een Nederlandse feministe (Brüggmann 1983: 154).

De onwil van sommige auteurs zich te verdiepen in de praktische problemen van archiefonderzoek wordt vaak gelegitimeerd met opmerkingen over elitaire dan wel mannelijke vooringenomenheid bij de vervaardiging van archiefstukken (zie o.a. de discussie in Schormann 1981: 119-21). Dit heeft tot gevolg gehad dat er in feministische publikaties allerhande gegevens en interpretatiekaders binnensluipen, die in feite thuishoren in stromingen waar zij zich tegen afzetten. “Paradoxerweise kommen die modernen – feministischen, weitgehend spirituellen und dem neuen Weiblichkeitsmythos anhängenden – Wortführerinnen der alten Hexen mit ihrer Deutung der Hexenverfolgung als Kampf gegen die weibliche Natur den Auffassungen der damaligen Hauptverfolger (...) beängstigend nahe” (Unverhau 1990: 252). Bovendien sluit het nalaten van onderzoek naar genezeressen aan bij hedendaagse dominante stromingen in zowel het toverijonderzoek als het medisch historisch onderzoek. Is er immers binnen het eerste gebied nog steeds te weinig aandacht voor wat zich buiten de criminele vervolging afspeelde, binnen het tweede wordt pas de laatste jaren een begin gemaakt met onderzoek naar lieden die voorheen als ‘kwakzalver’ gediskwalificeerd werden, zowel mannen als vrouwen.

Juist door zijn ahistorische, continuïteit vooropstellende karakter, kan het stereotype van de vrouw als genezeres gerelateerd worden aan de in de tijd gesitueerde

opvattingen en handelingen van zijn aanhangers. Ook deze mythe heeft, als “projectiv historisch verarbeite Selbstaussage” (Dienst & Hörandner 1987: 391), voor vertellers en toehoorders betekenissen en functies. Bovendien zijn er verschuivingen in de inhoud van het geschiedsbeeld waarneembaar. De portrettering door feministen van toveressen als “free-thinking ‘advanced’ women of their time victimized because they challenged a male-dominated society”, staat er in een overzichtsartikel te lezen, houdt niet stand tegenover nauwkeurig onderzoek, waaruit zou moeten blijken dat het slechts om “old, alone and merely very conventional ‘wise women’ of the villages” zou gaan (Hufton 1983: 138). Deze overgang van de voorstelling van de ‘heks’ als rebelse vrouw naar die van wijze vrouw lijkt te duiden op de vervanging van een militant feminisme door een meer spirituele variant.

De meeste feministen conformeren zich wel aan de eis dat uitspraken door middel van bronvermelding verantwoord dienen te worden. Zelfs Ehrenreich en English verwijzen naar wetenschappelijke publikaties. Het probleem is veeleer dat ze zeer selectief verwijzen (de in 1978 al beschikbare monografieën van Macfarlane, Thomas, Midelfort en Monter lijken Ehrenreich en English bijvoorbeeld te zijn ontgaan) en dat ze hun ideeën ophangen aan inmiddels verouderde en allang ontkrachte wetenschappelijke denkbeelden. Voor niet-specialisten schijnt het bijzonder moeilijk te zijn vooropgezette denkbeelden te laten varen en kaf van koren te scheiden.

Gebrek aan onderzoek

Uit een recent overzichtsartikel van studies naar de rol van vrouwen als genezer in de Middeleeuwen komt onder meer naar voren dat Franse, Engelse en Italiaanse lijsten van genezers bijzonder weinig vrouwen bevatten. Er moet dan ook rekening mee worden gehouden dat dergelijke lijsten ten opzichte van de historische praktijk sterke vertekeningen inhouden. “Focusing on the upper echelons of ‘learned’ medicine, sometimes to the complete exclusion of empirics and other healers on the legal and social fringes of medical practice (where most women would have been found), these studies by their very nature offer limited hope of documenting the existence of women practitioners” (Green 1989: 444-5). Maar omdat dit materiaal stamt uit de periode vóór de vervolgingen wegens toverij, kunnen er, juist vanwege de mogelijke eenzijdigheid ervan, vraagtekens worden gezet bij de stelling dat deze vervolgingen instrumenteel waren voor de totstandkoming van de positie van de ‘officiële’ mannelijke genezers.

Het is ook nog maar de vraag of uitgegaan mag worden van een algemene aanwezigheid van genezeressen op het middeleeuwse Europese platteland (waarom niet in de steden?). Het is mijns inziens zinvoller te vertrekken vanuit het idee van culturele verscheidenheid. “In some areas the healers are mostly women; in others they are predominantly men. Sometimes the secrets of healing can be passed only from women to women or from men to men, but in other regions the gender must alterate with each transmission” (Kieckhefer 1989: 59).¹ Maar regionaal onderzoek naar ‘officiële’ geneeskundige tradities is nog nauwelijks uitgevoerd. Huerkamp vermeldt bijvoorbeeld in haar overigens gedegen studie van het (negentiende-

eeuwse) professionaliseringsproces van medici enkel een aantal soorten 'volksartsen' en zij meent dat vrouwen daarbij sterk vertegenwoordigd waren. "Die besonderen Kenntnisse in Fragen von Gesundheit und Krankheit, die sich darin spiegeln, verdanken die Frauen sicherlich nicht zuletzt ihrer Vertrautheit mit biologischen Funktionen, wie sie aus Schwangerschaft, Geburt und Säuglingspflege resultierte" (1985: 37). Een ietwat premature uitleg, want naar studies hierover verwijst zij niet. De medisch-historicus Cook ziet zelfs kans om zichzelf over dit onderwerp binnen het bestek van één bladzijde tegen te spreken. In Engelse dorpjes zouden pas in de loop van de achttiende eeuw (dus geruime tijd na de vervolgingen!) mannelijke genezers de rol van plaatselijke 'wise women' hebben overgenomen, terwijl maar enkele vrouwen publiekelijk geneesmiddelen of adviezen zouden verstrekken (Cook 1986: 33). "The research that would afford a true profile of the extent of healing as a female occupation in Georgian England has not yet been done," melden de Porters, hoewel ze er onmiddellijk aan toevoegen: "The extent of female practice should not be underestimated" (1989: 177, cf. 99).

Het kruidenvrouwtje

Het gebrek aan onderbouwend onderzoek is slechts één aspect van de mythe. Haar hardnekkigheid is tevens zichtbaar in de onverantwoorde wijze waarop wel te documenteren gegevens worden vervormd en gegeneraliseerd. Het duidelijkst is dit wanneer de vervolging van toverij wordt opgevoerd als het middel bij uitstek waarmee de mannelijke dominantie zou zijn doorgedrukt. De genezeres, vaak voorgesteld als 'het kruidenvrouwtje', zou door de eendrachtig samenwerkende kerk en staat zijn zwartgemaakt en zelfs gebrandmerkt als 'heks'. "Knowledge of herbs and other aspects of healing was expected of European women in the sixteenth and seventeenth centuries, but especially during that time women were susceptible to accusations of witchcraft," meent een Amerikaanse folkloriste (Sharp 1986: 244). Toverijbeschuldigingen, voegt een meer historisch gespecialiseerde landgenote van haar eraan toe, "were the grotesque distortions made by the European elite of the actual, useful functions of folk healers and counsellors, made in order to discredit them" (Barstow 1988: 17).

Barstow blijkt wel enigszins op de hoogte van recente toverijstudies, maar zij laat zorgvuldig na haar uitgangsstelling te documenteren dat "women had served as healers, midwives, and counsellors, using an age-old combination of experience ('common sense') and magical techniques to cure and advise" (1988: 8). Het enige op primaire bronnen gebaseerde onderzoek waar Hufton (1983: 138) in dit verband naar verwijst, is dat van Lerner (1981) naar de vervolgingen in Schotland. Deze laatste voert evenwel in haar hoofdstuk 'Who were the witches' nergens het genezen als één van de kenmerken van een toveres op, terwijl ze wel melding maakt van een enkele toverdokter ('cunning man') die het slachtoffer van vervolging werd (ibid. 94). Dit was eveneens in een aantal Duitse gebieden het geval: "Wo endlich Wunderheiler und besonders Magiekundige dem Hexenverfolgungen zum Opfer vielen, waren auch viele Männer betroffen" (Schwerhoff 1986: 78).

Het is voornamelijk in het ook door Hufton vermelde artikel van Horsley, dat de stelling wordt geformuleerd: "A substantial number of the witches were wise women" (Horsley 1979: 703). Deze auteur lijkt inderdaad een aantal gevallen gevonden te hebben waarin waarzegsters ('cunning folk' of 'wise women') zijn vervolgd. Het probleem ligt hier onder meer bij de kwantitatieve aanduiding. Een aantal van enkele tientallen specialistes op een totaal van naar schatting 40.000 vervolgden (Behringer 1987: 165) legt niet zo vreselijk veel gewicht in de schaal. Bovendien is nagelaten na te gaan welk percentage van de in het genezen gespecialiseerde vrouwen ook werkelijk vervolgd is en op welke gronden.

Het is ook niet goed te verdedigen dat de beschikbare documenten op dit punt een vertekening inhouden ten opzichte van een veronderstelde historische 'realiteit'. Er zijn natuurlijk stukken verloren gegaan en een volledig, tot achter de komma nauwkeurig cijfer van het aantal vervolgingen zal nooit gegeven kunnen worden. Omvangrijke procesreeksen hebben echter meestal wel ergens sporen nagelaten. Zelfs bewuste vernietiging van processtukken 'could hardly have prevented some evidence surviving from severe witch-hunting on a national scale, as indeed it does for certain years marked by serious panics; pamphlets, memoirs, collections of legal decisions, and the deliberations of local authorities do between them give us a reasonable check on more exceptional or sensational events' (Briggs 1989: 12). Bewaard gebleven bronnen moeten een inzicht geven in de eventuele geneeskundige praktijken van de vervolgden, zeker wanneer dat een van de redenen tot vervolging geweest zou zijn. Het bewijzen van de misdaad toverij vormde destijds het grootste probleem bij de procesvoering; het aantonen van een geneeskundige praktijk moet in vergelijking daarmee een peuleschil zijn geweest.

Met selecte voorbeelden is het bijzonder gemakkelijk een bewering aannemelijk te maken. Het feit dat de stelling, dat het grootste deel van de veroordeelde 'heksen' uit genezeressen zou bestaan, alleen met behulp van enkele voorbeelden onderbouwd wordt, geeft eigenlijk al aan dat het grootste deel van hen er geen geneeskundige praktijk op nahield. Horsley veroorzaakt met zijn stelling behalve kwantitatieve ook kwalitatieve problemen. Mede omdat hij zijn materiaal uit de tweede hand heeft, is hij ongevoelig voor de subtiele wisselwerkingen tussen de praktijken van betoveren en onttoveren en de demonologische interpretatie daarvan.² Zo weet hij bijvoorbeeld geen raad met het gegeven dat een toveres in staat geacht werd haar eigen (maar dan ook alleen haar eigen) betovering ongedaan te maken (zie o.a. Larner 1981: 129, 143; Briggs 1989: 26) en meent hij dat het ook in die gevallen praktiserende genezeressen betreft. Hij houdt ook geen rekening met de omstandigheid dat de notie van verschillende soorten toverij (in casu, betoveren en waarzeggen) ook op overheidsniveau aanwezig was en tot verschillen in strafmaat kon leiden (zie o.a. Monter 1976: 168-9; Monballyu 1987). Juist algemene uitspraken over de aard van de vervolging en de karakteristieken van de vervolgden zouden gebaseerd moeten zijn op zo nauwkeurig mogelijke differentiaties op het gebied van toverijopvattingen, juridische procedures en procesfasen.

Net als vrijwel iedere andere vrouw kon een waarzegster of een genezeres weleens van een betovering worden beticht (zie o.a.: Garret 1977: 59; O'Neil 1987: 95). Het was zelfs mogelijk dat de activiteiten van een onttoveringsspecialist in demonologische termen uitgelegd werden (cf. Ginzburg 1983). Maar het is op z'n

zachtst uitgedrukt onzorgvuldig om uit enkele gevallen de conclusie trekken dat zij een belangrijk deel van de slachtoffers vormden, in sommige delen van Europa zelfs bijna de helft (Horsley 1979: 712). “Es gab (...) auch Frauen, die eine langjährige Praxis mit Zauberei und Magie hatten und deswegen vor Gericht kamen, aber die meisten Frauen und Männer, die wegen Hexerei zum Tode verurteilt wurden, hatten kaum ‘Erfahrungen’ mit außerchristlich-magischen oder kultischen Kenntnissen” (Van Dülmen 1987: 129-30; zie ook Schormann 1981: 106-7). En de opmerking dat er “a considerable body of evidence” zou bestaan, “which indicates that a significant proportion of those who appeared as defendants in early modern witchcraft trials were practitioners of ‘white’ magic” (Clark 1990: 77-8), getuigt dan ook niet van enig inzicht in de gedocumenteerde historische praktijk van betoveren en onttoveren.³ “Although the *devins* may have been feared figures, consulted with trepidation, they were not regularly accused by their neighbors of using their powers maliciously (although they may have been swept up in some of the great witch hunts); nor were the people accused of casting spells ordinarily recognized as consultants” (Ramsey 1988: 266).

Vroedvrouwen

Een bijzonder hardnekkig onderdeel van de mythe betreft de vervolging van vroedvrouwen wegens duivelsverbond. Deze groep komt veelvuldig voor in de geschriften van de theoretici der vervolgingen, maar blijkt in de procespraktijk vrijwel afwezig (voorbeelden onder andere in Unverhau 1984 en Burghartz 1988). Op de vraag of processtukken een bevestiging leveren van het beeld van de toveres als vroedvrouw, antwoordde Unverhau onlangs: “Nein, nicht überall; und wenn, dann nicht überall so eindeutig wie behauptet!” (1990: 254). “Midwives, however, are nowhere near as prominent in the peasant depositions,” concludeert zelfs Horsley (1979: 708).⁴ Het stereotype van de vroedvrouw-‘heks’ heeft zich voornamelijk kunnen handhaven doordat auteurs elkaar kritiekloos overschreven. “To some extent, the midwife-witch was a literary convention which passed from the demonologists into other kinds of writing without often influencing perceptions about actual midwives who delivered one’s own children” (Harley 1990: 8).⁵

Er waren in Europa talrijke vroedvrouwen, die meestal aan vrij strenge normen moesten voldoen (zie onder andere: Green 1989: 450-1, Harley 1990), en waarvan een enkeling wel eens wegens betovering kon worden aangeklaagd (bijvoorbeeld door een collega). Dat vroedvrouwen in meer algemene zin praktiseerden als genezeres, is eveneens een onderdeel van de mythe. “The danger of such an equation is not merely semantic inaccuracy (...). More important, it is simply not true (Green 1989: 438). Theorieën waarin een direct verband tussen de regulering van de praktijken van vroedvrouwen en de vervolgingen wordt verondersteld zijn onder andere gestoeld op “the failure to distinguish between midwives and female medical practitioners in general”. Er wordt geen rekening gehouden met de omstandigheid dat “midwives seem to have constituted no more than a minority of the women convicted of witchcraft” (Green 1989: 451; zie ook Schormann 1981: 108).

“A few spectacular cases have been mistaken for a general pattern and midwife-witches have been seen where none exist” (Harley 1990:1).

Onttoveringsspecialisten

Onder invloed van antropologische studies zijn onderzoekers van historische Europese toverij de laatste twintig jaar meer aandacht gaan besteden aan de manier waarop toverijbetichtingen op plaatselijk niveau fungeerden. “Historical work on the fear and prosecution of witches was among the first to benefit from ethnographic observation of sorcery and counter-sorcery” (Davis 1982: 269; zie ook MacDonald 1983: 65-6). De onttoveringsspecialist (met deze titel duid ik slechts één van de vaardigheden van waarzeggers, ‘cunning men’ of ‘wise women’, aan) was één van de figuren die uit de duisternis van het verleden naar voren trad toen er met antropologische blik naar werd gekeken: “without some acquaintance with anthropological studies of African divination I doubt whether I should ever have thought about it” (Thomas 1970: 61). Hoewel deze antropologische sensibiliteit nog niet heeft geleid tot substantiële aandacht voor waarzeggers en dergelijke, is wel in algemene zin hun rol bij de totstandkoming van toverijbetichtingen te schetsen. Betichtingen, zonder welke een crimineel proces niet in gang gezet kon worden (wat door de aanhangers van allerhande complot-theorieën gevoelig over het hoofd wordt gezien).

Die rol bestond, naast het diagnosticeren van een ziekte of ongemak als het gevolg van een betovering, in het identificeren van de dader ervan, of in het bevestigen van de vermoedens die de slachtoffers van een betovering al over een persoon koesterden. Waarzeggers “reinforced their clients’ wish to explain a special misfortune, the normal reason for a consultation, by a specific human cause, about which they could take some action” (Briggs 1989: 29). “In a sense they acted as information centres, entrepreneurs in the business of allocating blame and distributing antidotes” (Macfarlane 1970: 124). Er waren allerlei variaties mogelijk in de middelen en werkwijzen van dergelijke specialisten, alsook in hun maatschappelijke status. In de ene streek en periode konden vooral mannen als deskundige optreden, elders of in een ander tijdvak waren het voornamelijk vrouwen die deze functie vervulden. Maar hoe de technieken en personen ook verschilden, het algemene patroon bleef zoals ik het hierboven heb geschetst.⁶ Genezeressen speelden in hun functie van onttoveringsspecialist dus een cruciale rol bij het aanwijzen van andere vrouwen als toveres. Zo hier en daar zullen ze het slachtoffer van een vervolging zijn geworden, veel vaker zullen ze mede de aanstichters van een crimineel proces zijn geweest.

Effecten

Hoewel naar ‘irreguliere’ genezers, waarzeggers, duivelbanners, ‘cunning men’ en ‘wise women’ nog nauwelijks onderzoek is verricht, wordt toch verondersteld dat hun aantal sterk is afgenomen door de vervolgingen wegens toverij, hetzij direct, hetzij indirect. Zoals Beier het stelt: “Persecution of witches did much to discourage

the open practice of traditional medicine" (1987: 215). Of: "Women's own fear of being accused of witchcraft, if they involved themselves in the healing arts, could have put a damper on their healing activities" (Lingo 1986: 596).

In theorieën over de effecten van 'de heksenjacht' wordt doorgaans geen rekening gehouden met de nogal ongelijke verspreiding van de vervolgingen in ruimte en tijd, de verscheidenheid in rechtspraktijken en toverijbetichtingen nog daargelaten. Opmerkingen over een 'heksenjacht' die eeuwenlang Europa teisterde en "perhaps one hundred thousand" (Barstow 1988: 7) of zelfs miljoenen (Ehrenreich & English 1979: 35) slachtoffers vergde, zijn dan ook absoluut niet accuraat en eerder verluierend dan verhelderend. Ook massale 'heksenjachten' waarbij hele dorpjes werden uitgeroeid waren eerder uitzondering dan regel (Behringer 1987: 159f) en wanneer deze als voorbeeld voor de hevigheid van de 'jacht' worden opgevoerd, wordt niet vermeld dat naburige plaatsen geheel van dat soort uit de hand gelopen processen verschoond bleven. Tevens wordt het hoe langer hoe meer duidelijk dat vervolgingen wegens toverij niet constant van het begin van de vijftiende tot het einde van de zeventiende eeuw voorkwamen. Er zijn overduidelijke temporele concentraties aan te wijzen. Op deze plaats zal ik niet ingaan op de mogelijke redenen en achtergronden van de vervolgingspatronen; ook hier voldoet een algemene constatering. Generaliserende uitspraken over 'het effect' van 'de heksenjacht' zijn onverantwoord en sluiten eerder aan bij hedendaagse wens- en denkbeelden dan dat ze inzicht in historische processen vertonen; "a satisfactory interpretation must allow for the episodic, patchy nature of witch-hunting, rather than evoking sweeping general factors without giving sufficient attention to the specific ways in which they operated" (Briggs 1989: 61-2).

Tenslotte is, zoals al in het begin van dit essay is gesteld, nog lang niet overal de aanwezigheid van genezeressen na de vervolgingen aan een grondig onderzoek onderworpen. Conclusies over effecten zouden toch in eerste instantie op dergelijke overzichten gebaseerd moeten zijn. Voor zover dat aan de hand van het schaarse onderzoek bepaald kan worden, lijkt het er zelfs op dat het verbranden van toveressen nauwelijks geleid heeft tot een afname van het aantal genezeressen (wat gezien de geringe relatie tussen die twee ook niet zo verwonderlijk hoeft te zijn). "When the persecutions ran out of steam at the end of the seventeenth century, the cunning folk were still there, as they had always been," is opgemerkt over Frankrijk (Garret 1977: 57, zie ook: Ramsey 1988); "cunning folk remained powerful in Essex until at least the nineteenth century" (Macfarlane 1970: 130).

Dit wil overigens niet zeggen dat, zo er in sommige streken ooit genezeressen waren, zij niet vanwege andere oorzaken verdwenen kunnen zijn. Ehrenreich en English geven al een belangrijke mogelijkheid aan: "The North American female healer (...) was not eliminated by violence. (...) The female healer in North America was defeated in a struggle which was, at bottom, economic. Medicine in the nineteenth century was being drawn into the marketplace, becoming – as were needles, or ribbons, or salt already – a thing to be bought and sold" (1979: 41). In een volgend artikel zal ik aannemelijk proberen te maken dat zo'n proces zich ook in Europa, in dit specifieke geval in Noord-Oost Nederland (waar relatief weinig vervolgingen hebben plaatsgevonden) kan hebben voorgedaan.

Noten

De auteur is historisch antropoloog, verbonden aan het Antropologisch Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam en aan de vakgroep Maatschappijgeschiedenis van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij doet momenteel onderzoek naar 'onbevoegde' gelezers in negentiende-eeuws Nederland.

Een rudimentaire versie van dit artikel werd op 16 november 1990 ten gehore gebracht op de studiedag 'Ziekte en geschiedenis' op de EUR. Met dank aan Godelieve van Heeteren en Sjaak van der Geest voor hun commentaar op een tussenliggende versie.

1. Dit citaat dient meer om een wetenschappelijke instelling weer te geven dan om er een middel-eeuwse situatie mee te verduidelijken. Kieckhefer baseert zich namelijk slechts op volkskundig onderzoek dat hooguit betrekking heeft op de negentiende eeuw. Zie over de transmissie van geneeswijzen ook: Rudolph (1977).
2. Horsley kent 'het volk' dan ook een passieve rol toe tegenover de vervolgende ambtenaren. "Apparently it was only in response to the witch trials and other prodding by the officials that people brought accusations against their neighbors" (1979: 713). Het aantal gevallen waarin mensen zelf met beschuldigingen kwamen, of zelfs het recht in eigen hand namen, is evenwel legio. Zie recentelijk onder andere: Briggs (1989), Rummel (1990), Clark (1990: 75-6).
3. Ter ondersteuning hiervan verwijst Clark, behalve naar het artikel van Horsley, naar twee Engelse pamfletten en de artikelen van Garret (1977) en Dömötör (1980) over respectievelijk Frankrijk en Hongarije. Behalve dat ook hier het kwantitatieve probleem levensgroot aanwezig is, bevatten deze artikelen meer voorbeelden van waarzeggers en andere onttoveringsdeskundigen (zowel mannen als vrouwen) die vervolgd werden vanwege hun specialisme of daaruit voortvloeiende strafbare feiten als smaad, dan van vervolgingen wegens *maleficium* en diabolisme. Eenzelfde kanttekening is te maken bij een opmerking van Levack in zijn overzichtswerk van de Europese vervolgingen: "Studies of witchcraft depositions in Switzerland, Austria, Schleswig-Holstein [?], England, Scotland and New England reveal that many of those prosecuted for witchcraft were in fact wise women" (1987: 127). Hij verwijst hierbij eveneens naar Horsley, alsmede naar Larner (een passage waarin zij de aanwezigheid en activiteiten van 'cunning men' beschrijft, niet hun vervolging), en naar Demos. De laatste vermeldt slechts een zwakke vorm van het specialisme: "There is little sign that individual persons achieved (or wanted) a public reputation of this sort" (1983: 81). In andere studies over toverij in New England komen 'cunning men' zelfs niet voor (cf. Butler 1979, Karlson 1987).
4. Het hardnekkige gebruik van de aanduiding 'peasants' voor de direct bij betoveringen betrokkenen berust eveneens op een misverstand. Toverij kwam wel degelijk ook in de stedelijke context voor, zie o.a. Schormann (1985), Vansacker (1988), Martin (1989).
5. Het artikel van de medisch historicus Harley vormt de tot nu toe uitvoerigste en meest onderbouwde weerlegging van de verbinding van de vroedvrouw met de toveres. Zie verder de kritieken van Duitse toverijdeskundigen op het boek van de historisch demografen G. Heinsohn & O. Steiger, *Die vernichtung der weisen Frauen* (1985), met name Schwerhoff (n.d.), Jerouschek (1986).
6. Een vergelijkende inleiding over onttoveringsdeskundigen in Europa is in voorbereiding; zie voorlopig mijn Nederlandse beschrijvingen (De Blécourt 1988, 1989, 1990) en de daarin vermelde buitenlandse literatuur.

Literatuur

Barstow, Anne Llewellyn

- 1988 On studying witchcraft as women's history. A historiography of the European witch persecutions. *Journal of Feminist Studies in Religion* 4 (2): 7-19.

- Behringer, Wolfgang
 1987 "Erhob sich das ganze Land zu ihrer Ausrottung..." Hexenprozesse und Hexenverfolgungen in Europa. In: Richard van Dülmen (Hg) *Hexenwelten. Magie und Imagination vom 16.-20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer, pp. 131-69.
- Beier, Lucinda McCray
 1987 *Sufferers and healers. The experience of illness in seventeenth-century England*. London/New York: Routledge & Kegan Paul.
- Blécourt, Willem de
 1988 Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930. *Volkskundig Bulletin* 14: 159-87.
 1989 Heksengeloof; toverij en religie in Nederland tussen 1890 en 1940. *Sociologische Gids* 36: 245-66.
 1990 *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw*. Nijmegen: SUN.
- Briggs, Robin
 1989 *Communities of belief. Cultural and social tension in early modern France*. Oxford: Clarendon.
- Brügmann, Margret
 1983 De gebrandmerkte vrouw. Strukturele aspecten van de heksenvervolging en de overname van 'heks' als feministische geuzennaam. *Lust en Gratie. Lesbisch Kultureel Tijdschrift* 1: 133-55.
- Burghartz, Susanna
 1988 The equation of women and witches: a case study of witchcraft trials in Lucerne and Lausanne in the fifteenth and sixteenth centuries. In: Richard J. Evans (ed) *The German underworld. Deviants and outcasts in German history*. London/New York: Routledge, pp. 57-74.
- Butler, Jon
 1979 Magic, astrology, and the early American religious heritage, 1600-1760. *American Historical Review* 84: 317-46.
- Clark, Stuart
 1990 Protestant demonology: sin, superstition and society (c. 1520 - c. 1630). In: Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (eds) *Early modern European witchcraft. Centres and peripheries*. Oxford: Clarendon, pp. 45-81.
- Cook, Harold J.
 1986 *The decline of the old medical regime in Stuart London*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Davis, Natalie Z.
 1982 The possibilities of the past. In: Theodore K. Rabb & Robert I. Rotberg (eds) *The new history: the 1980s and beyond. Studies in interdisciplinary history*. Princeton: Princeton University Press, pp. 267-275.
- Dienst, Heide & Edith Hörandner
 1987 Die Hexen kommen wieder. Zum feministischen Hexenbegriff, unter besonderer Berücksichtigung Österreichs. In: Helfried Valentinitzsch (Hg) *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz/Wien: Leykam, pp. 391-95.
- Demos, John Putnam
 1983 *Entertaining satan; witchcraft and the culture of early New England*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Dömötör, Tekla
 1980 The cunning folk in English and Hungarian witch trials. In: Venetia J. Newall (ed) *Folklore studies in the twentieth century. Proceedings of the centenary conference of the Folklore Society*. Rowman & Littlefield: Brewer, pp. 183-187.

- Dülmen, Richard van
 1987 *Imaginationen des Teuflischen. Nächtliche Zusammenkünfte, Hexentänze, Teufelssabbate.* In: Richard van Dülmen (Hg) *Hexenwelten. Magie und Imagination vom 16.-20. Jahrhundert.* Frankfurt am Main: Fischer, pp. 94-130.
- Ehrenreich, Barbara & Deirdre English
 1973 *Witches, midwives and nurses. A history of women healers.* London: Writers and Readers Publishing Cooperative.
 1979 *For her own good. 150 years of the experts' advice to women.* Garden City (N.Y.): Anchor/Doubleday.
- Frijhoff, Willem
 1984 *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* Nijmegen: SUN.
- Garret, Clarke
 1977 *Witches and cunning folk in the Old Régime.* In: Jacques Bearoy, Marc Bertrand, Eduard T. Gargan (eds) *The wolf and the lamb. Popular culture in France from the old regime to the twentieth century.* Saratoga (Cal.): Anna Libri, pp. 53-64.
- Ginzburg, Carlo
 1983 *The night battles. Witchcraft and agrarian cults in the sixteenth and seventeenth centuries.* London/Melbourne/Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Green, Monica
 1989 *Women's medical practice and health care in medieval Europe.* *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14: 434-73.
- Harley, David
 1990 *Historians as demonologists: the myth of the midwife-witch.* *Social History of Medicine* 3: 1-26.
- Horsley, Richard A.
 1979 *Who were the witches? The social roles of the accused in the European witch trials.* *Journal of Interdisciplinary History* 9: 689-715.
- Huerkamp, Claudia
 1985 *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hufton, Olwen
 1983 *Women in history I. Early modern Europe.* *Past and present* 101: 125-41.
- Huizer, Gerrit
 1990 *Hekserij beschuldiging en wetenschap.* *Focaal* 13: 127-33.
- Jerouschek, Günter
 1986 *Des Rätsels Lösung? – Zur Deutung der Hexenprozesse als staatsterroristische Bevölkerungspolitik.* *Kritische Justiz* 19: 443-59.
- Karlsen, Carol F.
 1987 *The devil in the shape of a woman. Witchcraft in colonial New England.* New York/London: Norton.
- Kieckhefer, Richard
 1989 *Magic in the Middle Ages.* Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Larner, Christina
 1981 *Enemies of God; the witch-hunt in Scotland.* London: Chatto & Windus.
- Levack, Brian P.
 1987 *The witch-hunt in early modern Europe.* London/New York: Longman.

- Lingo, Alison Klairmont
 1986 Empirics and charlatans in early modern France: the genesis of the classification of the "other" in medical practice. *Journal of Social History* 19: 583-603.
- MacDonald, Michael
 1983 Anthropological perspectives on the history of science and medicine. In: P. Corsi & P. Weindling (eds) *Information sources in the history of science and medicine*. London: Butterworth, pp. 61-80.
- Macfarlane, Alan
 1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England; a regional and comparative study*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Martin, Ruth
 1989 *Witchcraft and the Inquisition in Venice 1550-1650*. Oxford: Blackwell.
- Midelfort, H.C. Erik
 1972 *Witch hunting in southwestern Germany 1562-1684; the social and intellectual foundations*. Stanford: Stanford University Press.
- Momballyu, J.
 1987 De houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot 17de eeuw. *Standen en Landen* 86: 11-36.
- Monter, E. William
 1976 *Witchcraft in France and Switzerland; the borderlands during the Reformation*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- O'Neil, Mary
 1987 Magical healing, love magic and the Inquisition in late sixteenth-century Modena. In: Stephen Halliczer (ed), *Inquisition and society in early modern Europe*. London/Sydney: Croom Helm, 88-114.
- Porter, Dorothy & Roy Porter
 1989 *Patient's progress. Doctors and doctoring in eighteenth-century England*. Cambridge: Polity Press.
- Ramsey, Matthew
 1988 *Professional and popular medicine in France, 1770-1830. The social world of medical practice*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Richters, Annemiek
 1989 Moderniseringsprocessen en de gezondheid van vrouwen. *Medische Antropologie* 1 (2): 144-66.
- Rudolph, Ebermut
 1977 *Die geheimnisvollen Ärzte. Von Gesundbetern und Spruchheilern*. Freiburg im Breisgau/Olten: Walter.
- Rummel, Walter
 1990 Soziale Dynamik und herrschaftliche Problematik der kurtrierischen Hexenverfolgungen. Das Beispiel der Stadt Cochem (1593-1595). *Geschichte und Gesellschaft* 16: 26-55.
- Schormann, Gerhard
 1981 *Hexenprozesse in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
 1985 Städtische Gesellschaft und Hexenprozeß. In: Cord Meckseper (Hg) *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150-1650*, IV. Stuttgart/Bad Cannstatt: Cantz, pp. 175-87.

Schwerhoff, Gerd

- 1986 Rationalität im Wahn. Zum gelehrten Diskurs über die Hexen in der frühen Neuzeit. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 37: 45-82.
- n.d. Die Erdichtung der weisen Männer. Gegen falsche Übersetzungen von Hexenglaube und Hexenverfolgung. In: Dieter R. Bauer & Sönke Lorenz (Hg) *Südwestdeutsche Hexenverfolgungen* [in druck].

Sharp, Sharon A.

- 1986 Folk medicine practices: women as keepers and carriers of knowledge. *Women's Studies International Forum* 9: 243-9.

Thomas, Keith

- 1970 The relevance of social anthropology to the historical study of English witchcraft. In: Mary Douglas (ed) *Witchcraft confessions and accusations*. London (etc.): Tavistock, pp. 47-79.
- 1973 *Religion and the decline of magic; studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*. Harmondsworth: Penguin [original 1971].

Unverhau, Dagmar

- 1984 Flensburger Hexenprozesse (1564, 1607/08) – erneut betrachtet. Die “Hexe” als “Ärztin”? *Grenzfriedenbund* 4: 171-87.
- 1990 Frauenbewegung und historische Hexenverfolgung. In: Andreas Blauert (Hg) *Ketzer, Zauberer, Hexen. Die Anfänge der europäischen Hexenverfolgungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 241-83.

Vanysacker, Dries

- 1988 *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*. Brugge: Genootschap voor Geschiedenis.